

ZAGADNIENIE KSZTAŁTU TYPOGRAFICZNEGO W BADANIACH DAWNEJ KSIĄŻKI POLSKIEJ

ANNA KOCOT

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

Abstract

The Problem of Typographic Design in the Studies on Old Polish Book

The purpose of this paper is to present the problem of typographic design in the studies on Polish books printed until the 18th century.

Although some of the ideas of Polish bibliologists have closely corresponded with new directions in French and Anglo-American bibliography, they have never resulted in such books as: *Apparition du livre* by Febvre-Martin, *Gutenberg Galaxy* by McLuhan, *Printing Press as an Agent of Change* by Eisenstein or *Histoire de l'édition française*. In Polish book studies, the issue of typography was raised essentially to confirm or establish the provenance of a print or to demonstrate the existence of many variants of an edition. In the second decade of the 20th century, in opposition to the ideas represented e.g. by Jan Ptaśnik, who postulated mainly the examination of historical documents, Kazimierz Piekarski worked out the so-called “typographic method” of book studies, which consisted in the analysis, description and creating the catalogue of printing types and typographic material employed in the examined prints. This method was successfully used in the series *Polonia Typographica Saeculi Sedecimi*, which Piekarski initialised in 1936. While the idea to evaluate and compare the aesthetic value of production of different printers were present in Polish bibliography, they could not, nevertheless, be realised before the second world war. In the second half of the 20th century researchers focused, among others questions, on: paper, bookbinding, readers, publicity, musical prints, bookselling, history of libraries and printers, but the issue of typographic design was only discussed as an exception.

Making an attempt to characterise and estimate the visual aspect of Polish books printed before the end of the 18th century requires difficult study not only in bibliography, but also in the history of literature, culture and art. Works such as: *Encyklopedia wiedzy o książce*, *Słownik pracowników książki polskiej*, *Drukarze dawnej Polski*, a recently published bibliography of books printed by Franciszek Cezary the older,

as well as already mentioned *Polonia Typographica...* and numerous articles (some of them concerning precisely e.g. title-pages or printers' devices) remain a useful source of knowledge. However, Polish scientific vocabulary in this subject is still deficient and sometimes a researcher could find it indispensable to create a new term him- or herself.

The author of this paper had a similar experience during her studies on the typography of prints published in sixteenth-century Cracow by Florian Ungler and Maciej Wirzbięta. The other problem she had to deal with was the creation of an original database, which allowed her to collect, research and present data in a much simpler, faster and more comfortable way. Comparative studies of selected prints published in Cracow in the first and the second half of the 16th century have shown a development of local typography and book design during this period, including changes in book architecture, typographic material and page layout. They also indicated the introduction and perfection of multiple helpful elements of a book, like pagination or foliation, indexes, errata, notes *etc.*, as well as an establishment of some patterns of composition for *éditions de luxe* and "series."

Despite many attempts, including those mentioned in this paper, the issue of typographic design of Polish books printed before the 18th century remains mostly unknown. Simultaneously, the general interest in modern book design in Poland has greatly increased over the last few years and creating the layout of one's own book has become more and more popular. It is therefore extremely important to study the art of our predecessors and try to understand what they wanted to teach us in their own language of "black-art."

Key words: typographic design, the history of book, the art of printing

Podstawy teoretyczne i metodologiczne polskiej nauki o książce¹ (która określana bywa równoznacznymi już dziś chyba terminami bibliologia lub

¹ Kolejne próby ujęcia dziejów polskiego księgoznawstwa, wraz z omówieniem najważniejszych teorii i odesłaniami do literatury przedmiotu, można znaleźć m.in. w następujących pracach i artykułach: Z. M o c a r s k i, *Stan badań polskiego drukarstwa*, [w:] *IV Zjazd Bibliotekarzy Polskich w Warszawie dnia 31 maja–2 czerwca 1936 roku*, cz. II: *Referaty*, Warszawa 1936, s. 51–60; H. B u ł h a k, *Badania nad dziejami książki polskiej wieków XVI–XVIII w okresie powojennym*, cz. I, „Rocznik Biblioteki Narodowej” IV, 1968, s. 333–357; H. W i ę c k o w s k a, *Organizacja, stan i kierunki badań bibliologicznych 1945–1967*, „Przegląd Biblioteczny” XXXVI, 1968, z. 1/2, s. 45–77; A. K a w e c k a - G r y c z o w a, *Dzieje drukarstwa w Polsce XV i XVI wieku. Stan badań i postulaty*, [w:] *Dawna książka i kultura. Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce*, red. S. G r z e s z c z u k, A. K a w e c k a - G r y c z o w a, Wrocław 1975, s. 9–32; K. M i g o ń, *Nauka o książce. Zarys problematyki*, Wrocław 1984, *passim*. O związkach historii książki z historią literatury i stopniowym usamodzielnianiu się księgoznawstwa zob. P. B u c h w a l d -

księgoznawstwo) zaczęto tworzyć w XIX wieku. Niewątpliwie zasłużyli się w tej dziedzinie m.in. Jerzy Samuel Bandtkie, Joachim Lelewel i Karol Estreicher. Od początków XX stulecia w wypowiedziach badaczy pojawiały się elementy tzw. funkcjonalnej (funkcjonalnobilibliologicznej) nauki o książce. W ostatecznym ukształtowaniu się tej koncepcji udział mieli Kazimierz Piekarski, Stefan Vrtel-Wierczyński, Mieczysław Rulikowski, Kazimierz Dobrowolski, Stanisław Sierotwiński, Tadeusz Mikulski, Kazimierz Budzyk, Adam Łysakowski, Jan Muszkowski, Karol Głombiowski oraz Krzysztof Migoń, który sformułował definicję metody. W oczach przedstawicieli tzw. szkoły polskiej książka stanowiła istotną część życia społecznego, nośnik idei oraz komunikatu autora kierowanego do odbiorcy². Studia nad wszystkimi elementami dzieła i procesami zachodzącymi w obrębie tzw. życia książki³ (obejmującego trzy etapy: wytwarzanie, rozpowszechnianie i użytkowanie⁴) zakładały związki pomiędzy przedmiotem badań a rzeczywistym lub hipotetycznym czytelnikiem. Proponowano też stworzenie tzw. socjologii książki (Muszkowski⁵) bądź stosowanie metod socjologii np. w badaniach nad czytelnictwem (Głombiowski⁶).

Jeśli chodzi o spojrzenie na sam przedmiot badań, można zatem uchwycić istotne podobieństwa pomiędzy myślą polskich bibliologów a zachodzącymi w XX stuleciu we francuskiej i angloamerykańskiej nauce o książce zjawiskami⁷, których świadectwem pozostają słynne do dziś tytu-

- Pelcowa, *Historia książki a historia literatury*, [w:] eadem, *Historia literatury i historia książki. Studia nad książką i literaturą od średniowiecza po wiek XVIII*, Kraków 2005, s. 7–24, oraz T. Mikulski, *Historia literatury wobec zagadnień księgoznawstwa*, [w:] *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*, Wrocław 1951 (Książka w Dawnej Kulturze Polskiej, t. 1), s. 65–77. Wybrane koncepcje polskich badań nad książką przedstawił w swojej pracy J. S. Gruchała, *Iucunda familia librorum. Humanisci renesansowi w świecie książki*, Kraków 2002, s. 19–26 (część wstępna rozdziału 1: *Książka jako przedmiot badań historyka kultury*).

² M.in. T. Zbierski, *Semiotyka książki*, Wrocław 1978.

³ Określenie to zaczerpnięto z tytułu popularnonaukowego dzieła J. Muszkowskiego, *Życie książki*, Warszawa 1936 (wyd. 2, Kraków 1951).

⁴ Taką triadę zaproponował już w dwudziestoleciu międzywojennym K. Piekarski, a za nim podzielił ów przejął J. Muszkowski i inni.

⁵ Zob. J. Muszkowski, *Książka jako zjawisko społeczne*, [w:] *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*, s. 79–104.

⁶ M.in. K. Głombiowski, *Problemy historii czytelnictwa*, Wrocław 1966.

⁷ Szerzej na ten temat zagranicznych badań nad historią książki zob. J. S. Gruchała, *Iucunda familia librorum...* (rozdział 1), a także zapis rozmowy przeprowadzonej

ły: *L'Apparition du livre* Febvre'a–Martina⁸, *Galaktyka Gutenberga* McLuhana⁹, *Rewolucja Gutenberga* Eisenstein¹⁰ oraz zbiorowe dzieło *Histoire de l'édition française*¹¹. W literaturze krajowej – mimo iż takie projekty postulowano – studia nad dawną książką nie przyniosły jednak publikacji, które choć w części przypominałyby prace wymienionych wyżej autorów. Badania typograficzne wykorzystywane były głównie do potwierdzenia lub ustalenia przynależności publikacji do produkcji danego warsztatu, ewentualnie aby wykazać istnienie wariantów.

W dwudziestoleciu międzywojennym Kazimierz Piekarski opracował tzw. metodę typograficzną¹². Była to niejako jego odpowiedź na dynamicznie rozwijający się nurt badań archiwalnych, prowadzonych m.in. przez Jana Ptaśnika, Annę Jędrzejowską, Marię Wojciechowską, Józefa Serugę i Józefa Skoczka¹³. Piekarski krytykował uprawiany przez nich rodzaj stu-

z R. Chartierem umieszczony w zbiorze: P. Rodak, *Pismo, książka, lektura. Rozmowy: Le Goff, Chartier, Hébrard, Fabre, Lejeune*, przedm. K. Pomian, Warszawa 2009, s. 57–106.

⁸ L. Febvre, H.-J. Martin, *L'Apparition du livre*, Paris 1958, wyd. 2, Paris 1971, wyd. 3, Paris 1999; polskie tłumaczenie fragmentu: L. Febvre, H.-J. Martin, *Książka, ten zaczyn*, przeł. A. Mencwel, „Przegląd Humanistyczny” 1989, nr 8/9; przedruk w: *Antropologia słowa*, oprac. G. Godlewski, A. Mencwel, R. Sulima, wstęp i red. G. Godlewski, Warszawa 2003; obecnie przygotowywane jest polskie wydanie całości nakładem Wydawnictw Uniwersytetu Warszawskiego.

⁹ M. McLuhan, *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man*, Toronto 1962; tłumaczenie polskie fragmentów: idem, *Galaktyka Gutenberga*, [w:] idem, *Wybór pism*, przeł. K. Jakubowicz, wstęp K. T. Toeplitz, Warszawa 1975.

¹⁰ E. L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, t. 1–2, Cambridge–London–New York–Melbourne 1979; dzieło to ukazało się również w ilustrowanej wersji skróconej: *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge 1983 (na jej podstawie opracowano tłumaczenie polskie: *Rewolucja Gutenberga*, przeł. H. Hollender, Warszawa 2004).

¹¹ *Histoire de l'édition française*, red. H.-J. Martin, R. Chartier, t. 1: *Le livre conquérant. Du Moyen Âge au milieu de XVIIe siècle*, Paris 1982 (wyd. 2, Paris 1989); t. 2: *Le livre triomphant, 1660–1830*, Paris 1984 (wyd. 2, Paris 1990); t. 3: *Le temps des éditeurs. Du Romantisme à la Belle Époque*, Paris 1985 (wyd. 2, Paris 1990); t. 4: *Le livre concurrent, 1900–1950*, Paris 1986 (wyd. 2, Paris 1991).

¹² Dokładny jej opis zamieszczono w: H. Bułhak, *Metoda typograficzna w badaniach nad dawną książką*, „Biuletyn Poligraficzny” 1977, nr 2, s. 37–52.

¹³ Badania tą metodą zaowocowały m.in. pracami: J. Ptaśnik, *Cracovia impressorum XVetXVIss.*, Leopoli 1922 (Monumenta Poloniae Typographica I); M. Wojciechowska, *Z dziejów książki w Poznaniu w XVI wieku*, Poznań 1927; A. Jędrzejowska, *Książka polska we Lwowie w XVI w.*, Lwów – Warszawa 1928 (Biblioteka Lwowska XVII); J. Seruga,

diów¹⁴, postulując, aby badano nie dokumenty źródłowe, a same druki. Jednocześnie zaproponował rozwiązanie polegające na analizie i opisie materiału typograficznego (czcionek i elementów zdobniczych) przy wykorzystaniu metod opracowanych przez Roberta Proctora¹⁵ i Konrada Haeblera¹⁶. Poprzez porównanie dużej liczby druków można było zgromadzić dane na temat zasobu kaszt poszczególnych drukarni, a dzięki temu dokonać atrybucji książek niezawierających adresu wydawniczego oraz wysledzić ewentualne „poddruki” lub fałszerstwa, ustalić dokładną lub przybliżoną datację książki itp. W badaniach stosowano też analizę składu: porównywano pisownię, dzielenie wyrazów, położenie sygnatur na stronie. W okresie przed- i powojennym studia takie uprawiali m.in. Ludwik Bernacki, Aleksander Birkenmajer, Alodia Kawecka-Gryczowa i Kazimierz Budzyk (ten ostatni rozszerzył metodę typograficzną o badanie przekroju kolumny i odstępów międzywyrazowych)¹⁷.

W upowszechnieniu wspomnianej metody księgoznawczej najbardziej zasłużył się sam jej autor. Opublikowana przez niego monografia pierwszej oficyny Floriana Unglera¹⁸ była nowatorską dla nauki polskiej pracą, w której przedstawiono nie tylko dzieje, ale także zasób typograficzny warsztatu oraz wykaz wytłoczonych tam dzieł (uwzględniono też druki, których chronologizację lub adres wydawniczy ustalono właśnie za pomocą metody typograficznej). Dzieło Piekarskiego ustanowiło wzorzec, w późniejszych latach jedynie udoskonalany, wypada zatem poświęcić mu nieco uwagi.

Oprócz wiadomości na temat osoby impresora i jego działalności w wyznaczonym tytule pracy okresie w monografii znalazła się również

Jan Haller. *Wydawca i drukarz krakowski (1467–1525)*, Kraków 1933; J. Skoczek, *Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce renesansu*, Lwów 1939.

¹⁴ Zob. K. Piekarski, *Książka w Polsce XV i XVI wieku*, [w:] *Kultura staropolska*, Kraków 1932, s. 350–382.

¹⁵ Zob. R. Proctor, *An Index to the Early Printed Books in the British Museum. With Notes of Those in the Bodleian Library*, London 1898–1903.

¹⁶ Zob. K. Haebler, *Typenrepertorium der Wiegendrucke*, cz. 1, Halle an der Saale 1905; cz. 2–5, Leipzig 1908–1924.

¹⁷ W wyniku tych badań powstały m.in. następujące prace: L. Bernacki, *Pierwsza książka polska. Studium bibliograficzne*, Lwów 1918; A. Birkenmajer, *Typograficzny zasób drukarni zamoyskiej w roku 1617*, Kraków 1936; K. Budzyk, *Studia z zakresu bibliografii i księgoznawstwa*, Warszawa 1948; i d e m, *Bibliografia konstytucji sejmowych XVII wieku w Polsce*, Wrocław 1952.

¹⁸ K. Piekarski, *Pierwsza drukarnia Floriana Unglera 1510–1516. Chronologia druków i zasobu typograficznego*, Kraków 1926.

niezbyt pochlebna ocena poziomu estetycznego druków Unglera. Piekarski podzielił opisywany materiał typograficzny na trzy grupy: (1) pisma wraz z rubrykami i cyframi, (2) inicjały, (3) drzeworyty. W obrębie ostatniej z nich wyróżnił ze względu na występowanie, tematykę oraz formę drzeworyty tytułowe, ilustracyjne, herbowe, kalendarzowe, sygnetowe, do modlitewnika, winiety, listwy i ozdobniki. W odniesieniu do pism Piekarski zastosował typologię Konrada Haeblera¹⁹, opisał ich krój, funkcje i rozmiar, dodał także informację, w jakiego rodzaju drukach występowały, a niekiedy wskazał na możliwe proveniencje i dalsze dzieje kompletów czcionek. W osobnej tabeli przedstawił również występowanie pism w poszczególnych latach działalności drukarni. W przypadku inicjałów i drzeworytów opisał technikę wykonania, ogólne cechy charakterystyczne i wymiary elementu (przy drzeworytach – także treści przedstawieniowe) oraz wskazał druki, w których został on użyty. W końcowej części monografii autor przedstawił w formie tabeli „poczet chronologiczny” ksiązek pierwszej oficyny, a przy każdej pozycji wymienił wykorzystany w niej materiał typograficzny. W dziele znalazły się też reprodukcje wybranych elementów zasobu pierwszej drukarni Unglera.

W 1930 roku Kazimierz Piekarski opublikował następną pracę, zatytułowaną: *Bibliografia dzieł Jana Kochanowskiego*²⁰. Tym razem metoda typograficzna święciła swój triumf: badacz odkrył i udowodnił nie tylko istnienie „poddruków” dzieł czarnoleskiego poety, ale też fałszerstwa, jakich dopuszczał się Januszowski, antydatując niektóre wydania.

Piekarski miał świadomość, że w przypadku tego rodzaju badań porównawczych dużym ułatwieniem byłoby opublikowanie zbiorów reprodukcji elementów typograficznych oficyn polskich²¹. Gdyby istniały tego rodzaju wydawnictwa źródłowe, można by przejść bezpośrednio do studiów nad układem typograficznym, z pominięciem pracochłonnej atrybucji zasobu o już ustalonych proveniencjach. Najwcześniejszą próbą na tym polu była wspomniana już monografia pierwszej drukarni Unglera. Następnie Piekarski przygotował m.in. we współpracy z Kazimierzem Hałacińskim wydanie z reprodukcjami sygnetów tłoczni polskich²².

¹⁹ Zob. K. Haebler, *op. cit.*

²⁰ K. Piekarski, *Bibliografia dzieł Jana Kochanowskiego. Wiek XVI i XVII*, Kraków 1930, wyd. 2 rozsz., Kraków 1934.

²¹ Przedsięwzięcie takie postulował również Z. Mocarski, *op. cit.*, s. 56.

²² K. Hałaciński, K. Piekarski, *Sygnety polskich drukarzy, księgarzy i nakładców. Zbiór podobizn i oryginalnych odbić*, z. 1–3, Kraków 1926–1929.

Stopniowo w księgoznawstwie polskim ujawniły się dążenia, aby wyjść poza żmudne kolekcjonowanie, reprodukowanie i opisywanie zasobu typograficznego. Kazimierz Piekarski kładł nacisk na konieczność rzetelnej oceny poziomu estetycznego produkcji dawnych polskich tłoczn²³, a Zygmunt Mocarski przedstawił podczas IV Zjazdu Bibliotekarzy Polskich (Warszawa 1936) postulat badań porównawczych, które sytuowałyby oficyny krajowe na tle międzynarodowym: „w badaniach drukarstwa naszego punkt ciężkości winien leżeć w ustalaniu lokalnych odrębności formy graficznej druków polskich, charakterystyce wahań poziomu jak technicznego, tak estetycznego oficyn, a w drukach niejednorodnych artystycznie w ujawnianiu najlepszych ich fragmentów czy to co do kart tytułowych, czy też poszczególnych kolumn tekstu”²⁴.

Planów tych nie udało się już, niestety, zrealizować. W 1936 roku Piekarski zainicjował jeszcze jedno ważne przedsięwzięcie naukowe: wyszedł wówczas pierwszy zeszyt serii *Polonia typographica saeculi sedecimi*. Wydany został jeszcze zeszyt drugi²⁵, późniejsze badania przerwał wybuch wojny. Dzięki staraniom współpracownicy i następczyni Piekarskiego, Alodii Kaweckiej-Gryczowej, w 1959 roku udało się wznowić serię. Opublikowano dotąd dwanaście zeszytów (wznowiono także poprzednio wydane)²⁶. Na opracowanie czekają wciąż pozostałe tłocznie XVI-wieczne, jak chociażby

²³ Zob. K. Piekarski, *Książka w Polsce XV i XVI wieku*, s. 361–362.

²⁴ Z. Mocarski, *op. cit.*, s. 55.

²⁵ *Polonia typographica saeculi sedecimi. Zbiór podobizn tłoczn²³ polskich XVI stulecia*, wyd. K. Piekarski, z. 1: *Kasper Hochfeder. 1503–1505*, Warszawa 1936; z. 2: *Jan Haller. 1505–1525*, Warszawa 1937.

²⁶ *Polonia typographica saeculi sedecimi. Zbiór podobizn tłoczn²³ polskich XVI stulecia*, red. A. Kaweckiej-Gryczowej, z. 1–12, Wrocław 1959–1981, z. 1: *Kasper Hochfeder. 1503–1505*, wyd. 2 uzupeł., oprac. M. Błońska, Wrocław 1968; z. 2: *Jan Haller. 1505–1525*, wyd. 2, oprac. H. Kapeliński, Wrocław 1963; z. 3: *Pierwsza drukarnia Floriana Unglera. 1510–1516*, oprac. H. Bułhak, Wrocław 1959; z. 4: *Jan Haller. 1505–1525*, oprac. H. Kapeliński, Wrocław 1962; z. 5: *Druga drukarnia Floriana Unglera. 1521–1536*, oprac. H. Bułhak, Wrocław 1966; z. 6: *Druga drukarnia Floriana Unglera. 1521–1536*, oprac. H. Bułhak, Wrocław 1966; z. 7: *Druga drukarnia Floriana Unglera. 1521–1536*, oprac. H. Bułhak, Wrocław 1970; z. 8: *Aleksander Augesdecki. 1549–1561*, oprac. P. Buchwald-Pelcowa, Wrocław 1971; z. 9: *Maciej Wirzbięta. 1555/7–1605*, oprac. A. Kaweckiej-Gryczowej, Wrocław 1974; z. 10: *Maciej Wirzbięta. 1555/7–1605*, oprac. A. Kaweckiej-Gryczowej, Wrocław 1975; z. 11: *Maciej i Paweł Wirzbiętowie. 1555/7–1609*, oprac. A. Kaweckiej-Gryczowej, Wrocław 1981; z. 12: *Maciej Szarfenberg. 1527–1547*, oprac. H. Bułhak, Wrocław 1981.

Hieronima Wietora. Autor zeszytu poświęconego pierwszej oficynie Floriana Unglera, Henryk Bułhak, zasadniczo wzorował się na monografii Piekarskiego, uzupełnił jedynie na podstawie odnalezionych od 1926 roku druków informacje dotyczące materiału typograficznego i produkcji oficyny.

Zgodnie z zapowiedzią zawartą w tytule serii, w *Polonia typographica saeculi sedecimi* zostały zamieszczone przede wszystkim podobizny materiału typograficznego poszczególnych oficyn. Układ zeszytów oraz podział przedstawianego zasobu powtórzono właściwie za Piekarskim, przy czym do tablic z reprodukcjami w poszczególnych zeszytach dołączono część tekstową, która zawierała opis dziejów danej oficyny, charakterystykę zasobu typograficznego i produkcji oraz uwagi na temat chronologii druków, a także wykaz omawianych elementów i spis chronologiczny wytłoczonych pozycji.

Po wojnie do zamierzeń Piekarskiego i Mocarskiego nie powrócono²⁷. W odniesieniu do książki dawnej prowadzono badania papieru (Kazimiera Maleczyńska, Włodzimierz Budka, Jadwiga Siniarska-Czaplicka), opraw (Marta Burbianka), czytelnictwa (Karol Głombiowski), reklamy wydawniczej (Tadeusz Ulewicz, Danuta Hombek, Stanisław Grzeszczuk), drukarstwa muzycznego (Maria Przywecka-Samecka), a także ekslibrisów, księgarstwa, historii bibliotek i drukarstwa, zabrakło natomiast prób analizy porównawczej i oceny poziomu estetycznego książek z polskich tłoczní.

Podjęcie tego wyzwania zmusza do niełatwych studiów z pogranicza historii książki, literatury, kultury i sztuki. Niewątpliwie pomocne są tutaj, oprócz zeszytów serii *Polonia typographica saeculi sedecimi*, ważne dzieła zbiorowe o charakterze słownikowo-encyklopedycznym: *Encyklopedia wiedzy o książce*²⁸, *Słownik pracowników książki polskiej*²⁹ oraz *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*³⁰, a także opracowania i artykuły dotyczące

²⁷ Pewnej próby ukazania dziejów drukarstwa polskiego z uwzględnieniem jego roli w rozwoju renesansu na ziemiach polskich dokonała A. Kawecka-Gryczowa, *Z dziejów polskiej książki w okresie Renesansu. Studia i materiały*, Wrocław 1975.

²⁸ *Encyklopedia wiedzy o książce*, Wrocław 1971.

²⁹ *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa-Łódź 1972.

³⁰ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, praca zbiorowa, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV-XVI*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1983, cz. 2: *Wiek XVII-XVIII*, vol. 1: *A-K*, vol. 2: *L-Ż i drukarnie żydowskie*, red. J. Piwożyński, Kraków 2000; t. 3, cz. 1: *Wielkopolska*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, J. Sójka, Wrocław 1977, cz. 2: *Mazowsze z Podlasiem*, oprac. K. Korotajowa, red. K. Korotajowa, J. Krauze-Karpińska, Wrocław 2001; t. 4: *Pomorze*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław 1962; t. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, oprac.

grafiki książkowej³¹ (Ewy Chojeckiej³², Janiny Wiercińskiej³³, Zdzisława Staniszewskiego³⁴, Jadwigi Bednarskiej³⁵, Jolanty Talbierskiej³⁶), w tym sygnetów drukarskich³⁷, poszczególnych oficyn³⁸ lub elementów ramy

A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, Wrocław 1959; t. 6: *Małopolska – Ziemia Ruskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa i W. Krajewski, Wrocław–Kraków 1960 (wszystkie tomy ukazały się w serii *Książka w Dawnej Kulturze Polskiej*, 10). Zob. też A. Kawecka-Gryczowa, „*Drukarze dawnej Polski*” na tle słowników drukarzy, [w:] *Dokumentacja w badaniach literackich i teatralnych. Wybrane problemy*, red. J. Czachowska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 75–93.

³¹ Jeszcze przed wojną zagadnieniem tym zajmowały się Z. Ameisenowa i A. Betterówna (zob. e a d e m, *Polskie ilustracje książkowe XV i XVI wieku (1490–1525)*, Lwów 1929).

³² Zob. E. Chojecka, *Ilustracja polskiej książki drukowanej XVI i XVII w.*, Warszawa 1980; e a d e m, *Krakowska grafika kalendarzowa i astronomiczna XVI wieku*, [w:] *Studia renesansowe*, t. 3, Wrocław 1963, s. 319–473. Badaczka przedstawiła także postulaty dalszych prac, zwracając uwagę na konieczność współpracy historyków książki z historykami sztuki (zob. e a d e m, *Znaczenie kulturowe grafiki polskiej XVI wieku*, [w:] *Dawna książka i kultura...*, s. [86]–114; e a d e m, *Polska grafika renesansowa. Stan i postulaty badań*, [w:] *Renesans: sztuka i ideologia. Materiały sympozjum naukowego Komitetu Nauk o Sztuce PAN, Kraków czerwiec 1972 oraz sesji naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kielce listopad 1973*, Warszawa 1976, s. 543–573).

³³ Zob. J. Wiercińska, *Sztuka i książka*, Warszawa 1986.

³⁴ Zob. Z. Staniszewski, *Estetyka polskiego druku książkowego XVIII wieku. Zarys problematyki*, „*Ze Skarbcza Kultury*” 1960, z. 1(12), s. 120–164.

³⁵ Zob. J. Bednarska, *Z dziejów polskiej ilustracji panegirycznej pierwszej połowy XVII wieku. Motywy i tematy antyczne w polskiej panegirycznej ilustracji książkowej. Studium z zakresu ikonografii sztuki nowożytnej* [cz. 1], Katowice 1994 (Rozprawy i Studia Muzeum Śląskiego), cz. 2: *Problematyka stylistyczno-formalna polskiej panegirycznej ilustracji książkowej*, Katowice 2005.

³⁶ Zob. J. Talbierska, *Grafika XVII wieku w Polsce. Funkcje, ośrodki, artyści, dzieła*, Warszawa 2011.

³⁷ Zob. K. Krzak-Weiss, *Polskie sygnety drukarskie od XV do połowy XVII wieku*, Poznań 2006 (por. krytyczne uwagi na temat tej pracy: R. Grzeskowiak, *Związki sygnetów dawnych polskich drukarzy z emblematami Alciatusa. Uwagi na marginesie pracy Katarzyny Krzak-Weiss „Polskie sygnety drukarskie od XV do połowy XVII wieku”*, „*Barok*” XIV, 2007, z. 1, s. 257–277; tu również omówienie genezy kilku polskich sygnetów); J. Kiliński, „*W cieniu symbolicznego drzewa. O sygnecie drukarskim Macieja Wirzbięty*”, „*Biuletyn Historii Sztuki*” LXXII, 2010, nr 1–2, s. 93–112; e a d e m, *Zagadka krakowskiego Terminusa. O sygnecie drukarskim oficyny Hieronima Wietora, propagatora erasmianizmu w Polsce*, „*Roczniki Biblioteczne*” LIII, 2009, s. 129–146; e a d e m, *Obelisk jako sygnet Drukarni Łazarzowej – źródła ikonograficzne i ideowe*, „*Terminus*” IX, 2007, z. 1, s. 75–96.

³⁸ Zob. m.in. publikacje z serii *Książki o Książce*: A. Mendykowa, *Kornowie*, Wrocław 1980; M. Rokosz, *Wenecka oficyna Alda Manucjusza i Polska w orbicie jej wpływów*, Wrocław 1982; B. Górska, *Krzysztof Plantin i Officina Plantiniana*, Wrocław 1989;

wydawniczej (m.in. kart tytułowych)³⁹. Należy zauważyć, że w pracach tych stosunkowo niewiele uwagi poświęcono szacie typograficznej druków lub rodzajom składu bądź wzajemnym relacjom elementów strony, choć szczęśliwie znaleźć można kilka wyjątków⁴⁰.

Trzeba także wspomnieć o wydanym niedawno tomie zawierającym bibliografię druków XVII-wiecznego impresora krakowskiego Franciszka Cezarego starszego⁴¹. Wstęp do opublikowanej części pierwszej zawiera m.in. wiadomości na temat zasobu pism wydawcy (w tomie zamieszczono też reprodukcje fragmentów tekstu tłoczonych odpowiednimi pismami) oraz czasu ich używania. W zajmujących większą część książki opisach bi-

J. Kiliańczyk-Zięba, *Czcionką i piórem. Jan Januszowski w roli pisarza i tłumacza*, Kraków 2007.

³⁹ M. Komza, *Zdobione karty tytułowe. Wprowadzenie do typologii na przykładzie siedemnastowiecznej książki gdańskiej*, [w:] *Studia o książce*, t. 8, Wrocław 1978, s. 51–68; M. Juda, *Karta tytułowa staropolskiej książki drukowanej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” XLVI, 2002, s. 67–77; *Dedykacje w książce dawnej i współczesnej*, red. R. Ociecek, A. Sitkowska, Katowice 2006; A. Czekańska, *O listach dedykacyjnych w książce polskiej XVI w.*, „Roczniki Biblioteczne” 1962, z. 1/2, s. 22–53.

⁴⁰ Zob. H. Rusińska-Giertych, *Drukarnia Pillerów we Lwowie i cechy edytorsko-typograficzne jej produkcji literackiej (1773–1800)*, [w:] *Oblicza kultury książki. Prace i studia z bibliologii i informacji naukowej*, Wrocław 2005, s. [269]–300; eadem, *Działalność typograficzna Pawła Józefa Golczewskiego we Lwowie w latach 1736–1751*, [w:] *Książka zawsze obecna. Prace ofiarowane Profesorowi Krzysztofowi Migonowi*, Wrocław 2010, s. 323–334; A. Żbikowska-Migóń, *O potrzebie badań nad kształtem edytorskim polskiej książki naukowej XVIII–XIX wieku z perspektywy funkcjonalności publikacji*, [w:] *Od książki dawnej do biblioteki wirtualnej – przeobrażenia bibliologii polskiej. Na marginesie trzydziestolecia Instytutu Informacji Naukowej i Bibliologii UMK w Toruniu*, red. D. Degen, M. Fedorowicz, Toruń 2009, s. 165–186; J. S. Gruchała, *Wstęp [część tekstologiczna]*, [w:] J. Lubelczyk, *Psalterz i kancjonał z melodiami drukowany w 1558 roku*, przygot. J.S. Gruchała, P. Poźniak, Kraków 2010 (Hymnorum Poloniae Antiquorum Corpus, t. 2); *Sztuka książki. Historia – teoria – praktyka*, red. M. Komza, Wrocław 2003 (tu szczególnie Wstęp M. Komzy oraz artykuł K. Migonia, *Bibliologiczne problemy książki ilustrowanej*, s. 13–21). Uwagi na temat typografii dawnych druków zamieszczała również w swoich pracach P. Buchwald-Pelcowa; zob. eadem, *Dawne wydania dzieł Jana Kochanowskiego*, Warszawa 1993; eadem, *Historia literatury i historia książki...* Również pisząca te słowa poświęciła zagadnieniu kształtu typograficznego wydań kancjonału Seklucjana fragment wstępu [część tekstologiczna] w: *Pieśni z kancjonałów Jana Seklucjana (1547, 1550, 1559) oraz z różnych druków ok. 1554–ok. 1607*, przygotowali do wyd. A. Kocot, P. Poźniak, Kraków 2012 (Hymnorum Poloniae Antiquorum Corpus, vol. 1).

⁴¹ M. Malicki, *Repertuar wydawniczy drukarni Franciszka Cezarego starszego. 1616–1651*, cz. 1: *Bibliografia druków Franciszka Cezarego starszego 1616–1651*, Kraków 2010.

bliograficznych oprócz podstawowych danych znalazły się także informacje o położeniu sygnatur w badanych egzemplarzach (i wariantach), stosowanej w dziele numeracji kart oraz formach i rozmieszczeniu żywej paginy. Autor opracowania podjął zasadniczo zamysł serii *Polonia typographica saeculi sedecimi* (następne części mają zawierać szczegółową charakterystykę zasobu oficyny Franciszka Cezarego starszego), poszedł jednak o krok dalej i zwrócił uwagę nie tylko na same elementy, lecz także na ich układ: do opisów dodano odpisy kart tytułowych z określeniem koloru druku, kroju pisma oraz zdobień, np. ramek linijnych (których rodzaje autor rozróżnił i ponumerował). Należy wyrazić nadzieję, że wkrótce ukazą się następne części tego interesującego i wartościowego opracowania.

W tym samym nurcie badań mieści się – jak ufa pisząca te słowa – rozprawa doktorska jej autorstwa⁴² przygotowana pod kierunkiem prof. UJ dr. hab. Janusza Stanisława Gruchały w Katedrze Edytorstwa i Nauk Pomocniczych Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Dysertacja miała na celu ukazanie rozwoju kształtu typograficznego XVI-wiecznych druków krakowskich na podstawie porównania publikacji z pierwszej i drugiej połowy stulecia. Ze względu na obszerność zagadnienia autorka zawężyła studia do materiału badawczego reprezentatywnego dla początku i końca tego okresu, za taki uznając książki wytłoczone w pierwszym i drugim warsztacie Floriana Unglera oraz w drukarni Macieja Wirzbięty.

Również tutaj punktem wyjścia stały się poświęcone tym oficynom zeszyty serii *Polonia typographica saeculi sedecimi*. Korzystając z reprodukowanego i opisanego w nich zasobu kaszt, autorka prześledziła, w jaki sposób elementy te były wykorzystywane i komponowane w publikacjach⁴³. Badania obejmowały: cechy fizyczne książek (dobór formatu i zastosowanie

⁴² A. K o c o t, *Kształt typograficzny szesnastowiecznych druków krakowskich – oficyny Floriana Unglera i Macieja Wirzbięty*, Kraków 2011. Ponieważ rozprawa ta nie ukazała się dotąd drukiem, w niniejszym artykule scharakteryzowano ją nieco szerzej niż inne prace, aby zainteresowany czytelnik mógł zyskać wyobrażenie o jej zawartości.

⁴³ Spisy druków zamieszczone w serii pozwalały zgromadzić materiał wystarczający do wiarygodnej analizy kształtu typograficznego produkcji wybranych warsztatów. W czasie kwerend w księgozbiorach krakowskich i pozakrakowskich, a także w zasobach Federacji Polskich Bibliotek Cyfrowych i przy wykorzystaniu mikrofilmów przebadanych zostało w sumie ponad 98% druków obu impresorów (338 publikacji), które w wykazie *Polonia typographica saeculi sedecimi* odnotowano jako znane i zachowane. Było to odpowiednio: 68 z 69 druków pierwszej oficyny Floriana Unglera i wszystkie publikacje jego drugiego warsztatu oraz 139 ze 143 druków Macieja Wirzbięty.

druku wielobarwnego), układ tekstu w obrębie akapitu (łączenie i funkcje pism w druku, style składu tekstu oraz nagłówków, zasady wprowadzania justunku w interlinii, sposoby wyróżniania typograficznego fragmentów dzieła), układ strony (układ kolumny tekstu głównego, zastosowanie i budowę schematów oraz tabel, umiejscowienie ewentualnych marginaliów, żywej paginy, sygnatur i kustoszy, numeracji kart i fragmentów logicznych tekstu), materiał zdobniczo-ilustracyjny (umiejscowienie i funkcję inicjałów, ornamentów oraz ilustracji, wzory ich łączenia na stronie) oraz ramę wydawniczą (występowanie, umiejscowienie i opracowanie typograficzne jej elementów, budowę karty tytułowej i ostatniej karty oraz umiejscowienie adresu wydawniczego)⁴⁴.

Nowością było wykorzystanie w pracy autorskiej bazy danych, zaprojektowanej i stworzonej w programie Access. Uzyskane na podstawie kwerend informacje zostały do niej wprowadzone za pomocą pól opisowych oraz jedno- i wielokrotnego wyboru. Pozwoliło to na dokonywanie szybkich i różnorodnych kwerend, porównywanie i systematyzowanie danych, ułatwiło także przedstawienie konkretnych danych liczbowych i procentowych w formie opisowej lub w tabelach oraz zaobserwowanie zmian dokonujących się w kolejnych latach działalności oficyn.

W czasie gromadzenia materiału badawczego głównym problemem okazał się brak jednoznacznej terminologii dotyczącej typografii, ornamentyki oraz ilustracji. Niektóre terminy (np. „typograficzny”) zmieniają swoje znaczenie w zależności od kontekstu, kłopotliwa bywa również klasyfikacja poszczególnych elementów materiału zdobniczego (dla niektórych przyjęło się po kilka różnych określeń, podczas gdy dla innych brak terminów w języku polskim), czasami trudno sformułować jednoznaczne definicje poszczególnych elementów i obrać jednorodne kryteria podziału. W rozprawie zasadniczo została wykorzystana typologia przyjęta w serii *Polonia typographica saeculi sedecimi*, ze świadomością, iż w niektórych przypadkach może ona budzić wątpliwości lub wymagać uzupełnień. Przykładowo, ponieważ w zeszytach serii sklasyfikowano pojedyncze elementy zasobu typograficznego, konieczne okazało się stworzenie przez autorkę

⁴⁴ Ponieważ zachowane egzemplarze dzieł najczęściej nie dotrwały do naszych czasów w swym pierwotnym kształcie fizycznym, pisząc te słowa zrezygnowała z określania dokładnych proporcji elementów strony w oglądanych publikacjach. Nie badała także opraw ani superekslibrisów jako elementów niezamieszczonych ani niezaplanowanych w druku przez wydawcę.

własnego nazewnictwa dla różnego rodzaju zgrupowań zdobień na stronie, które opisano wspólnym mianem jako układy elementów ozdobnych⁴⁵. Innowację stanowią także zaproponowane przez autorkę określenia układu tekstu w obrębie akapitu⁴⁶.

Przeprowadzone badania pozwoliły zaobserwować pewne normy składu obowiązujące w drukarniach Unglera i Wirzbięty. Autorka zdołała opisać zmiany szaty typograficznej wprowadzane przy wznowieniach tytułu przez każdą oficynę oraz rozwój karty tytułowej i systemu udogodnień czytelnich, takich jak: spisy zawartości dzieła, numeracja kart, indeksy opracowywane na podstawie marginaliów, przypisy, errata, znaki odsyłające od fragmentów ilustracji do odpowiednich akapitów tekstu itp. Wyodrębnione także zostały cechy tzw. edycji luksusowych i dostrzeżone pojawianie się z upływem XVI stulecia ustalonych wzorców składu dla konkretnych grup tematycznych dzieł. Udało się zaobserwować, że w objętym badaniem okresie nastąpiła ewolucja stylów składu i sposobów oznaczania początku nowej myśli w tekście, a także zmiany w materiale typograficznym, układzie strony i dzieła oraz rozmieszczaniu ilustracji w tekście. Autorka podjęła również próbę oceny poziomu estetycznego produkcji trzech objętych badaniami oficyn. Uzyskane wyniki zestawiała z wybranymi publikacjami krakowskich konkurentów obu impresorów (Hieronima Wietora, Łazarza Andrysowica, Mateusza Siebeneichera, Jana Januszowskiego) oraz z informacjami na temat opracowania typograficznego ówczesnych książek francuskich (na podstawie dostępnej literatury przedmiotu).

W epoce, którą otworzyło *L'Appartition du livre*, nie można już zapominać o tym, że książka to owszem, treść, ale obleczonej w konkretny kształt, nawet jeżeli dziś często sprowadza się on do układu cyfrowych znaków na ekranie czytnika e-booków. Mimo przedstawionych wyżej prób, badania szaty typograficznej starych druków i wzorców estetycznych obo-

⁴⁵ Ze względu na różnorodność nazywanych zjawisk wprowadzane szczegółowe terminy miały zazwyczaj charakter opisowy, np. szlaczki z przerywników, listwy i ramki typograficzne, linie komponowane z elementów typograficznych, ramki drzeworytowe komponowane.

⁴⁶ Do tej pory w nielicznych pracach zajmujących się tym zagadnieniem każdorazowo charakteryzowano układy opisowo. Przy analizie dużej liczby druków takie rozwiązanie okazywało się dość niewygodne, autorka omawianej rozprawy zastosowała zatem w odniesieniu do książki dawnej kategorii znane nam dziś z tekstów w formie elektronicznej. Powtarzające się zarówno w tekstach prozatorskich, jak i w poetyckich wzory składu, wyodrębnione, poza nielicznymi wyjątkami, na podstawie oznaczenia początku akapitu, potraktowała niczym ich obecne odpowiedniki – tzw. style, używane w edytorach tekstowych.

wiązujących w minionych stuleciach, a także przemian w zakresie budowy i funkcjonalności książki wciąż jeszcze stanowią dziewicze obszary polskiej nauki o książce⁴⁷ – tym większą wszakże satysfakcję zyskają ci, którzy poważą się na nie zapuścić.

Istnieje jeszcze jeden powód, dla którego studia takie – przy wykorzystaniu technik komputerowych – wydają się szczególnie pożądane. Od kilku lat w Polsce wzrasta zainteresowanie tzw. dizajnem (słowo to otrzymało już spolszczoną pisownię). Ma to związek z rozwojem techniki i powstawaniem łatwych w obsłudze programów komputerowych, które umożliwiają „własnoręczne” projektowanie. Coraz liczniejsze przedsiębiorstwa usługowe oferują druk na życzenie klienta. Wszystko to sprawia, że zaczynamy w inny sposób patrzeć na książkę, krytycznie podchodzimy do niedbale wydanych dzieł, a często sami wcielamy się w rolę typografów. W tym kontekście warto sięgnąć do źródeł i z całym bagażem doświadczeń wynikających z minionych stuleci i epok historii sztuki, a także z rozwoju techniki druku zwrócić się ku książkom, które wyszły spod pras XV- i XVI-wiecznej Europy, aby przekonać się, że niektóre renesansowe wydania budową właściwie nie różnią się od książki nam współczesnej w jej najbardziej powszechnej formie, ale często przewyższają ją ornamentyką i elegancją.

Z takich spotkań ze starymi drukami zrodzić się może fascynacja, a czasem – po prostu chęć naśladownictwa i zrozumienia tego, co w języku typografii chciał czytelnikowi przekazać autor szaty zewnętrznej dawnej książki: składacz-typograf, niejednokrotnie dobry rzemieślnik, a czasem prawdziwy artysta. Badania kształtu typograficznego dzieł minionych epok stanowiłyby zatem jeszcze jedno źródło wiedzy dla wszystkich tych, którzy pragną doskonalić się w „czarnej sztuce” i uczyć od renesansowych mistrzów. I choć trudno dziś marzyć o szybkim powstaniu w odniesieniu do druków tłoczni polskich dzieł równie imponujących jak *Histoire de*

⁴⁷ Próbcę krótkiej charakterystyki druku renesansowego podjął w jednym ze swoich artykułów W. Strzeмиński (i d e m, *Druk funkcjonalny*, [w:] i d e m, *Pisma*, zebra., oprac., wstępem i koment. opatrzył Z. Baranowicz, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 165). O kompozycji graficznej strony z uwzględnieniem m.in. proporcji zwierciadła druku, interlinii, wyróżnienia za pomocą koloru, funkcji i umiejscowienia ilustracji pisał interesująco K. Głombiowski (i d e m, *Książka w procesie komunikacji społecznej*, Wrocław 1980, zwłaszcza rozdziały: *Ekspresja książkowa*, *Ilustracja w tekście* i *O dwóch tendencjach kształtowania kompozycji graficznej*).

l'édition française, których przygotowanie wymagałoby oczywiście lat pracy i zaangażowania wielu osób, to jednak warto zapoczątkować podobne przedsięwzięcia i mieć nadzieję, że inni badacze podejmą trud kontynuacji dzieła.